

BOROVA ŠIŠARKA KAO DEKORATIVNI MOTIV SEPULKRALNE PLASTIKE RIMSKOG DOBA I NJEZINA SIMBOLIČKA TRADICIJA U PODRUČJU DARDANIJE

EXHLALE DOBRUNA-SALIHU

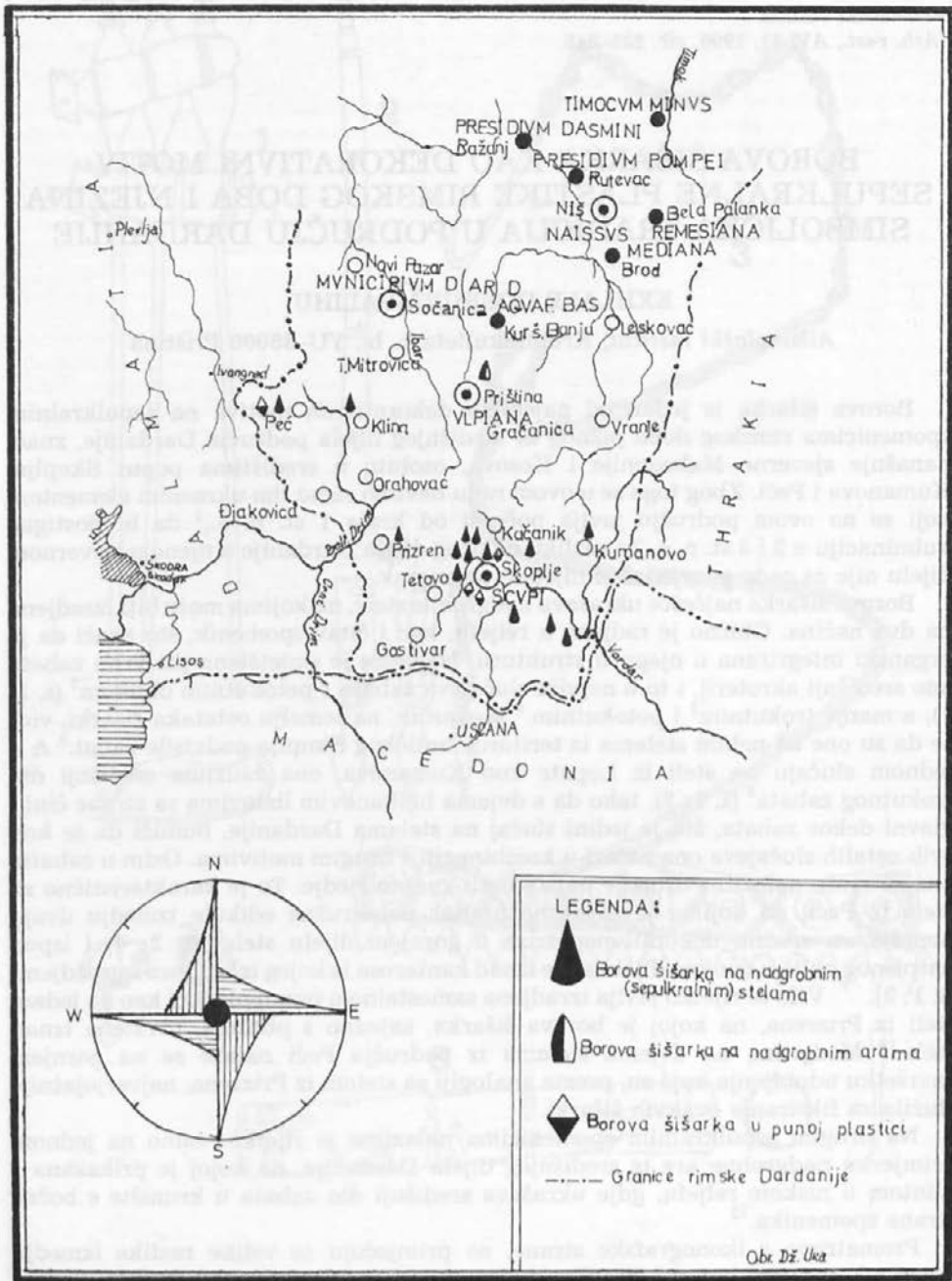
Albanološki institut, Krug fakulteta b. b., YU–38000 Priština

Borova šišarka je jedan od najčešćih dekorativnih motiva na sepulkralnim spomenicima rimskog doba južnog in središnjeg dijela područja Dardanije, znači današnje sjeverne Makedonije i Kosova, osobito u središtima poput Skoplja, Kumanova i Peći. Zbog toga se u ovom radu bavimo samo tim ukrasnim elementom koji se na ovom području javlja počevši od kraja 1 st. n. e.,¹ da bi postigao kulminaciju u 2 i 3 st. n. e. Za razliku od ovog dijela Dardanije u njenom sjevernom dijelu nije za sada posvjedočen nijedan primjerak.

Borova šišarka najčešće ukrašava nadgrobne stele, na kojima može biti izradjena na dva načina. Obično je radjena u reljefu, kao i čitav spomenik, što znači da je organski integrirana u njegovu strukturu. Najčešće je smjetštena pri vrhu zabata kao središnji akroterij, i to u najviše slučajeva zabata s petokutnim oblikom² (t. 1: 1), a manje trokutnim³ i petokutnim.⁴ Medjutim, na temelju ostataka šišarki, vidi se da su one na nekim stelama iz teritorije antičkog Skupija nadvisile zabat.⁵ A u jednom slučaju na steli iz Lopate kod Kumanova, ona zauzima središnji dio trokutnog zabata⁶ (t. 1: 2), tako da s dvjema bršljanovim listovima sa strane čini i glavni dekor zabata, što je jedini slučaj na stelama Dardanije, budući da se kod svih ostalih slučajeva ona nalazi u kombinaciji s drugim motivima. Osim u zabatu, ona se može nalaziti i drugdje na steli, ali znatno rjeđe. To je karakteristično za stele iz Peći, na kojima je zatičemo unutar polukružne edikule izmedju dvaju poprsja,⁷ u sredini dekorativnog friza u gornjem dijelu stele⁸ (t. 2: 4) i ispod natpisnog polja u donjem dijelu stele iznad kantarosa iz kojeg izlazi loza s groždjem⁹ (t. 1: 3). Vrlo se rijetko javlja izradjena samostalno u punoj plastici kao na jednoj steli iz Prizrena, na kojoj je borova šišarka, zajedno s plintom, uvrštena iznad stele.¹⁰ Medjutim, na dvjema stelama iz područja Peći nalaze se na gornjem završetku udubljenja koja su, prema analogiji sa stelom iz Prizrena, najverjojatnije služila za fiksiranje ovakvih šišarki.¹¹

Na drugim sepulkralnim spomenicima nalazimo je rijetko: samo na jednom primjerku nadgrobne are iz središnjeg dijela Dardanije, na kojoj je prikazana s plintom u niskom reljefu, gdje ukrašava središnji dio zabata u krunište s bočne strane spomenika.¹²

Promatrano s ikonografske strane, ne primjećuju se velike razlike izmedju pojedinih primjera borovih šišarki. Obično su prikazane s peklom, koja u tri slučaja poprima oblik stabla, što je karakteritično za stele Lopata.¹³ U manje slučajeva je prikazana bez toga¹⁴ ili s plintom.¹⁵ Veće razlike se primjećuju sa stilskog aspekta, jer u ovom pogledu nije ujednačena, što se ponajprije opaža kod prikaza ljuski. Kod jednog dijela ljuske su prikazane u obliku mreže romboida, većinom pomoću

Pril. 1: Nalazišta motiva borove šišarke u rimskoj Dardaniji. Granice Dardanije prema F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Djela ANUBiH 30 (1969) 144, sl. 2.

Beil. 1: Fundorte der mit Kieferzapfen verzierten sepulkralen Plastik im römischen Dardanien. Die Grenzen Dardaniens nach F. Papazoglu.

plitko urezanih linija, a rjeđe duboko isklesanim.¹⁶ Kod drugog dijela one su prikazane plastičnije romboidno-ovalnog ili poligonalnog oblika sa zaobljenim vrhom i smještene u vodoravne paralelne redove koji se među sobom prepliću, tako da i sama šišarka dobiva izgled vjernije prirode.¹⁷ Jedino je na jednom primjerku stele iz Lopate šišarka glatke površine.¹⁸ To upućuje na nekoliko različitih majstora, a vjerojatno i radionica, od kojih je jedna trebala biti u Peći,¹⁹ jedna u području Kumanova,²⁰ čiji su proizvod stele sa šišarkama s istim ikonografskim i stilskim karakteristikama, te više njih na području antičkog Skupija.²¹

Na sepulkralnim spomenicima ostalog dijela provincije Gornje Mezije borova šišarka se javlja vrlo rijetko: jedino je prisutna na stelama s područja Racijarija i Bonomije.²² Također se u manjoj mjeri javlja i u Donjoj Meziji,²³ dok se u većem broju javlja u provinciji Dakiji, odakle potječu stele kod kojih je šišarka uvijek radjena samostalno i naknadno uvrštena iznad stele, ili se nalazi u krunište između dvaju lavova.²⁴ Na sličnom položaju, između dvaju lavova, nalazimo je i na stelama Norika i Panonije.²⁵ Kao ukrasni element šišarka se sreće i na stelama iz susjedne provincije Dalmacije, gdje je također radjena samostalno i naknadno uvrštena u postolje iznad stele kao središnji akroterij.²⁶ Na tom položaju je nalazimo i na stelama sjeverne Italije²⁷ ili usred zabata kao samostalni ukras, i takva je i mnogobrojnija.²⁸ Međutim uzevši u obzir materijal iz svih pokrajina koje okružuju područje Dardanije, ukrasna se šišarka najčešće i u različitim kombinacijama, javlja u provinciji Makedoniji, gdje je više puta bila prikazana kao glavni ukras stele, a ponekad i jedini. Kao takva nalazila se u raznim dijelovima stele, kao na pr. u zabatu, međjupolje ili u polukružnoj edikuli, i to ne samo jedna nego dvije do tri u nizovima velikih dimenzija s peklom oblika stabla.²⁹ Kako se vidi, ondje je također među najomiljenijim dekorativnim motivima. Na osnovu toga, možemo reći da je na čestu pojavu ovog motiva na dardanskim stelama najviše utjecala susjedna Makedonija, čega je svjedok veliki broj stela s borovom šišarkom iz južnog dijela Dardanije, koji je igrao i ulogu posrednika ovog motiva i na području centralnog dijela Dardanije.

Vrlo je zanimljivo da su na području Dardanije, uz ovakve male borove šišarke koje ukrašavaju stele, otkrivene i velike borove šišarke do metra visine, radjene samostalno u punoj plastici zajedno s plintama. Za sada imamo četiri primjerka, i to iz centara u kojima se šišarka najviše upotrebljava i na stelama: tri su iz područja Skupija, a jedna iz Peći, sve od bijelog mramora.

Šišarka iz Peći je otkrivena u lokalitetu »Gradina« u istočnom dijelu grada prilikom izgradnje tvornice baterija, gdje se i danas nalazi.³⁰ Ima ovoidalni oblik sa spljoštenom jednom stranom (69 × 144 cm.), a plinta je niska i oštećena (68 × 7 cm.). Jedna strana šišarke na mjestu na kojem je pljosnata nije obradjena, a s iste je strane prekinuta i plinta. To upućuje na pomisao da se spomenik izvorno mogao gledati samo s jedne strane i da je bio prislonjen o zid. Cijela obradjena površina, koja je mjestimično izlizana, prekrivena je nazubljenim ljuskama sa zaobljenim vrhom, svrstanim u stupce jedna iznad druge do vrha³¹ (t. 2: 5).

Druga je šišarka otkrivena u Skoplju, u predgradskom naselju Vlae, a danas se nalazi u muzeju Makedonije.³² Šišarka čija je površina mjestimično oljuštena ima konosverični oblik (80 × 187 cm.). Plinta joj je niska (62 × 58 × 20 cm.). Isto tako prekrivena je ljuskama romboidno-ovalnog oblika smještenim u vodoravne paralelne redove koji se među sobom prepliću³³ (t. 2: 6).

Treća je nadjena isto tako u Skoplju, u naselju Taftalidže, a sada se nalazi u Muzeju grada Skoplja.³⁴ Šišarka, koja je jako dobro očuvana, ima ovoidno-konični oblik (73 × 188 cm.) i prekrivena je ljuskama oblika polukružnih lukova plitko

urezanim i smještenim na isti način kao kod prijašnjeg primjera, ali strogo u nizovima, tako da u dobroj mjeri djeluju stilizirano. Plinta je višlja u odnosu na dva prijašnja primjerka ($63,5 \times 62,5 \times 26,5$ cm.) i na nekoliko mjesta je oštećena. Na sva četiri kuta ima niska produženja poput nožica, a prostor između njih je koso isklesan (t. 3: 7).

Četvrta šišarka je nadjena, i nalazi se, na istom mjestu kao i prijašnja.³⁵ Ima ovoidno-konični oblik spljošten s obje strane (71×197 cm.) i površina joj je prekrivena ljuskama poligonalnog oblika sa zaobljenim vrhom³⁶ postavljenim na sličan način kao kod dva prijašnja primjera. Ovakvim izgledom ona najvjernije među otkrivenim primjercima reproducira borovu šišarku. Plinta ($64 \times 73 \times 21,5$ cm.) je dobro očuvana, osim malih oštećenja. Isto tako ima nožice, ali samo s tri strane, dok joj je jedna strana brez njih i grubo obradjena, što upućuje na pomisao da s ove strane nije bila dostatno vidljiva (t. 3: 8).

Prema opisu ovih borovih šišarki, jasno se mogu primjetiti razlike između njih. Prvo, prema obliku plinte možemo ih podijeliti u dvije skupine: šišarke s plintom običnog oblika – jedna iz Peći i jedna iz područja Skupija i šišarke s plintom koja posjeduje i nožice na kutevima – dva komada s područja Skupija. Drugo, prema stilskim karakteristikama, prije svega na osnovi oblika i smještaja ljuski, također ih možemo podijeliti u dva tipa: šišarke s nazubljenim ljuskama i sa zaobljenim vrhom svrstanim u stupce – primjerak iz Peći i šišarke s ljuskama romboidno-ovalnog ili poligonalnog oblika sa zaobljenim vrhom smještenim u vodoravne paralelne redove koji se među sobom prepliću – primjerci iz teritorije Skupija. Inače se oba tipa svojim oblikom vežu uz Schröderov tip d.³⁷

Na osnovu ovog možemo reći da su ove borove šišarke radjene u radionicama različitih mjesta. Sve tri šišarke iz Skupija radjene su u jednu od skupskih radionica, ali od ruke raznih majstora što se jasno uočava u obliku ljuski. A šišarka iz Peći vjerojatno je uradjena u Pečku radionicu, gdje su je majstori prikazivali i reljefno na stelama, dvije od kojih također imaju ljuske svrstane u stupce.³⁸ Stilske razlike između skupskih primjeraka i pečkog primjerka, među kojim su skupe šišarke daleko bolje obradjene od pečkog primjerka, govore jasno da su umjetnička sposobnost i talenat majstora radionice Skupija nadilazili majstore iz Peći. Mislimo da je to normalno, uzevši u obzir dužu tradiciju skupskih radionica u obradi kamenih spomenika, među njima i stelama s prikazom borove šišarke, počevši od kraja 1 st. n. e. Polazeći od toga, možemo reći da je skupe radionica počela prva raditi velike borove šišarke i kao takva utjecala i na pečku radionicu.

Ove su šišarke otkrivene tako izolirane bez odgovarajućih dijelova spomenika. Kao takve, one su zasad jedinstvene u Dardaniji, a na čitavom se ilirskom području u manjem broju javljaju još u Istriji, u kojoj su, osim jednog primjerka koji se po dimenzijama približava dardanskim, mnogo manje.³⁹ Medjutim, borove šišarke radjene u punoj plastici raznih dimenzija nadjene su i u drugim rimskim provincijama van ilirskog areala.⁴⁰ No, jedan veliki broj usamljenih šišarki raznih veličina i do preko metra visine, jako slične našima, otkriven je u susjednoj Gornjoj Dakiji u antičkom Apulumu⁴¹ Isto tako, tu su otkriveni i sepulkralni spomenici piramidalnog oblika s jednom kukom na vrhu za fiksiranje,⁴² što su imale i širšarke pri dnu, na osnovi čega je, pored drugih karakteristika, ustanovljeno da su se velike borove šišarke, radjene samostalno, fiksirale na gornji završni dio spomenika čineći jednu cjelinu.⁴³ Ali, u ovom centru gdje je vjerojatno postojala lokalna radionica za obradu šišarki i čitavih spomenika,⁴⁴ do sada nije nadjen nijedan cijeli spomenik sa šišarkom. No, među spomenicima s piramidalnim završetkom koji se čuvaju u muzeju Deva, nalaze se i takvi spomenici s fiksiranim šišarkama.⁴⁵ Gr. Florescu ih

datira u 2. st. n. e.⁴⁶ dok, prema C. L. Balute velike šišarke pripadaju drugoj polovici 2. st. i prvoj polovici 3. st. n. e.,⁴⁷ a isto tako i H. Daicovicu datira spomenike s piramidalnim završetkom.⁴⁸

U sklopu provincije Gornje Mezije, jedino zasad iz Racijarija, potječu spomenici piramidalnih oblika s postavljenim šišarkama.⁴⁹ Ali su spomenici ovakvog oblika, s ili bez šišarki, nalaženi i u drugim provincijama.⁵⁰ Na taj način su nadgrobni spomenici piramidalnog oblika poznati kao cipusi otkriveni i na ilirskom području u istočnom i jugoistočnom dijelu provincije Dalmacije,⁵¹ gdje je nadjen i veliki broj spomenika kockastog oblika, na kojima su stajali piramidalni završeci.⁵² Prema rekonstrukciji sarajevskog arheologa D. Sergejevskog, na tim piramidalnim završecima su bile fiksirane šišarke, ali zasad nije nadjena nijedna.⁵³ Takodjer su i u području Histrije u Puli otkriveni spomenici piramidalnih oblika s malom stiliziranom borovom šišarkom na vrhu, ili bez nje.⁵⁴

Ipak, najveći broj spomenika s piramidalnim završecima postavljenim velikim šišarkama potječe iz Akvileje u sjevernu Italiju, datirani u 1. st. n. e.⁵⁵ Na osnovi toga, rumunjski arheolozi H. Daicovicu i C. L. Baluta, koji su se bavili ovim tipom spomenika u Dakiji, ustanovili su da podrijetlo borovih šišarki velikih dimenzija radjenih samostalno, kao i cijelog spomenika s piramidalnim završetkom, treba tražiti u Akvileji.⁵⁶ Medjutim, Gr. Florescu, iako njihovo podrijetlo vezuje za Italiju, iznosi mišljenje o mogućnosti autohtonosti ovog spomenika.⁵⁷ Dok prema M. Vasiću podrijetlo ovakvih spomenika u Dakiji treba tražiti u istočnom dijelu provincije Dalmacija, odakle su, putem ilirskih rudara, koji su radili u rudnicima Dakije, kao što je slučaj s lokalitetom Zlatna, prenijeti u ovu provinciju.⁵⁸

Iako rjedje, su bili fiksirani i sepulkralni spomenici paralelopipednog oblika. Jedan primjerak potječe takodjer iz Gornje Dakije, lokaliteta Zlatna, gdje je otkrivena ara u vidu edikule postavljena velikom šišarkom.⁵⁹ Isto tako, i iz Gornje Mezije vuku podrijetlo dva primjerka: jedan iz Bonomije⁶⁰ donekle sličan s gornjo dačkim i jedan iz Viminacijuma (nadgrobna ara sa profiliranom bazom i kruništem).⁶¹ Medjutim, na osnovu postojećih tragova, to se isto može utvrditi i na primjercima nekoliko spomenika sličnog oblika, iz Dakije⁶² i Norika.⁶³ Možda se to isto može pretpostaviti i za cipuse oblika izdužene kocke, koji se javljaju u provinciji Dalmaciji, osobito u unutrašnjem njezinom dijelu.⁶⁴

Borova šišarka je ukrašavala i dva karakteristična tipa cipusa na ilirskoj obali: jedan na sjeveru poznat kao »liburnski«,⁶⁵ a drugi na jugu, nacrnogorskoj obali, poznat kao »kubo-konični«. ⁶⁶ U oba je slučaja borova šišarka malih dimenzija i radjena zajedno sa spomenikom. Takodjer tim ukrasnim elementom, ali većih razmjera je postavljen i jedan cibus cilindričnog oblika, porijeklom iz Narone.⁶⁷ Inače, poznato je da su spomenici oblika stupa bili fiksirani šišarkama i u drugim krajevima van ilirskog areala,⁶⁸ a mi ćemo spomenuti jedan lijep primjer cilindrične are što se nalazi u najjužnijem dijelu provincije Makedonije u Solunu.⁶⁹

Mi se ovdje nećemo zadržavati na široj upotrebi borove šišarke na sepulkralnim spomenicima rimskog doba,⁷⁰ ali vjerujemo da je važno istaći činjenicu, kako navodi i B. Schröder, da borova šišarka odnosno spomenik s takvim ukrasom, nije izum rimske umjetnosti nego je pozajmljen od drugih.⁷¹ Tome u prilog idu kvadratni cipusi, fiksirani šišarkama raznih veličina u etrursko-lacijskom arealu u republikansko doba.⁷² U srednje republikansko doba, samo u Palestrini u području Lacije (čijim se cipusima posebno bavio P. Pensabene), borova šišarka se nalazi iznad cilindričnog podupirača okruženog akantovim lišćem i ona je fiksirana u tom slučaju takodjer u kvadratno postolje čineći jednu cjelinu.⁷³ Medjutim, šišarka

prave ljuske dobiva u rimsko doba, makar se ukras u obliku mreže javlja i na etrurskim primjercima.⁷⁴

Nakon dosadašnje analize spomenika koji su bili postavljeni velikim borovim šišarkama, dolazi pitanje na kakvim spomenicima su bile fiksirane velike šišarke s područja Dardanije. Nešto određeno ustvrditi je teško jer, kako smo naveli i prije, one su otkrivene tako izolirane bez odgovarajućih dijelova. Tim više borova šišarka u nadgrobnjoj plastici rimskog doba, kako smo naveli i prije, ima veliku upotrebu, tako da osim spomenutih spomenika ona može biti i kao samostalni ukras na niskim četverokutnim postoljima, a s druge strane i kao završnji dio monumentalnih nadgrobnih spomenika.⁷⁵ Međutim, na temelju do sada rečenog, ponajprije na osnovi analogije sa susjednim područjima, možemo pretpostaviti da su i borove šišarke s područja Dardanije stajale na nadgrobnim spomenicima, odnosno cipusima, najvjerojatnije paralelopipednog oblika koji su i prisutni u ovom području⁷⁶, dok za sada cipusi piramidalnog oblika nisu posvjedočeni.

Što se tiče podrijetla velikih borovih šišarki, i općenito spomenika fiksiranim ovim elementom u Dardaniji, polazeći od činjenice, da su ovakve šišarke iz susjednih provincija u najvećem broju nadjene u Dakiji, na prvi pogled se pomislilo, da bi njihov izbor trebalo tražiti ovdje. Međutim, tako nešto osporava njihov nedostatak u sjeveroistočnom dijelu Dardanije, tako da u međuprostoru između južne i središnje Dardanije i Dakije postoji praznina. S druge strane takve šišarke, kako i smo dosad navodili, trebale bi fiksirati i cipuse s područja istočne provincije Dalmacije. Međutim, premda je doduše središnji dio Dardanije povezan dolinom rijeke Ibra i Lima s tim područjem, nedostatak borovih šišarki za sada na tom prostoru ne dozvoljava, da se on proglasi njegovim ishodištem. Prema tome, velike borove šišarke na dardanskom području, kao i čitave spomenike kojima su pripadali, valja za sada smatrati vlastitim domaćim ostvarenjem, koje čini jednu osobitost južnog i središnjeg dijela Dardanije. Vjerojatno će i dalja istraživanja doprinijeti rasvetljavanju ovog problema.

Na kraju možemo reći, da je borova šišarka, što se javlja u tolikoj meri na nadgrobnim spomenicima Dardanije kao i mnogi drugi motivi antičke sepulkralne plastike uz dekorativnost, imala i simboličko značenje, koje se s vremenom gubi. Bor i borova šišarka su vezani uz kult mrtvih⁷⁷ i kako navodi F. Cumont, u sepulkralnu umjetnost su simbolizirali besmrtnost i uskrснуće.⁷⁸ Kao takvi oni su vezani za više maloazijskih frigijskih božanstava. Prije svega borova šišarka, kao i svi plodovi četinarara, posvećuje se Atisu,⁷⁹ a drvo je povezano uz božicu Kibelu.⁸⁰ Na taj način, bor i borova šišarka su imali značajno mjesto u metroačkom kultu, posebno onom dijelu koji se odnosi na Atisa.⁸¹ Isto tako, borova šišarka je najvažniji atribut božanstva Sabazija i Mena (ovaj zadnji zapravo drži konus u ruci),⁸² što znači, da je i u sabazijačkom kultu imala značajno mjesto.⁸³ Kako se vidi, bor i borova šišarka su simboli vezani uz kult Kibebe, Atisa i Sabazija.⁸⁴ Ali s druge strane, bor i borova šišarka su imali i određenu ulogu u kultu Dionisa.⁸⁵

Iz ovoga proizlazi, kako navodi F. Cumont, da veliki broj sepulkralnih spomenika kod kojih se javlja borova šišarka, govori o širenju anadolske religije,⁸⁶ što znači, da su pokojnici, na koje su se spomenici odnosili, pripadali spomenutim frigijskim kultovima.

U vezi sa simbolizmom ovog motiva, što je i najzanimljivije, i dan-danas u narodnoj tradiciji bor i borova šišarka so očuvali svoje simbolično značenje u kultu mrtvih, koje se svremenom izmijenilo. Tako se u baladama s ljubavnim sadržajem kod balkanskih naroda spominje, kako se mladić poslije smrti pretvara u četinarsku

biljku – simbol ponosa i junaštva, a djevojka u lozu – simbol plodnosti.⁸⁷ Ova činjenica govori u prilog simboličkoj tradiciji ovog motiva do današnjeg dana u kultu mrtvih.

¹ Svi primjerci potječu s teritorije Skupija, up. *IMS* 6. 41, 91 (stele iz Morani), 73 (stela iz D. Vodno), 180 (stela iz Skoplja).

² Sve stele su iz areala Skupija, osim jednog slučaja iz Lopate, up. *ib.*, 38, 47, 70, 73, 90, 91, 146, 157, 227; N. Vulić, *Spomenik Srp. kralj. akad.* 71, 1931, 213, br. 569.

³ Također i ovi primjerci potječu iz areala Skupija, up. *IMS* 6. 41, 74.

⁴ Svi primjerci potječu s teritorije Skupija, osim jednog primjerka iz Lopate, up. *ib.* 120, 158, 180, 221.

⁵ Svi primjerci potječu s teritorije Skupija, up. *ib.* 41, 106, 109, 138, 140, 181.

⁶ Up. E. Petrova, *Maced. acta arch.* 7–8, 1981/1982 (1987) 99–100, gdje autorica daje opis spomenika bez slike i dimenzija. Spomenik je otkriven u lokalitetu »Drezga«, a danas se nalazi u Narodnom muzeju u Kumanovu. Dimenzije stele su: vis. 167 cm, šir. 85 cm, deb. 16 cm.

⁷ Spomenik se danas nalazi u jednoj privatnoj kući u Peći.

⁸ Up. N. Vulić (nap. 2) 115, br. 280; Z. Mirdita, *Arh. vest.* 31, 1980, 187, br. 3, sl. 3.

⁹ E. Salihu, *Gjur. alban. shkenc. hist.* 14, 1984/1985 (1985) 8, sl. 1. Nedostatak natpisa upućuje na pomisao da spomenik nije bio dovršen, ili je spremljen čeka kupca.

¹⁰ Up. N. Vulić (nap. 2) 134, br. 324.

¹¹ Jedna je iz Peći, a druga iz Kline, up. *ib.*, 113, br. 276; *Id.*, *Spomenik Srp. kralj. akad.* 77, 1934, 45, br. 34. Oba spomenika danas se nalaze u muzeju Makedonije.

¹² *Id.*, *Spomenik Srp. akad. nauka* 98, 1941–1948, 198–199, br. 393. Otkrivena je u Prištini, a danas izgubljena.

¹³ Up. *IMS* 6. 221, 227, a za treći primjerak vidi t. 1: 2.

¹⁴ *ib.*, 38, 74 (stele iz područja Skupija); N. Vulić (nap. 2) 115, br. 280.

¹⁵ Up. *IMS* 6. 47, 91, 138 (stele iz područja Skupija); Z. Mirdita (nap. 8) (iz Peći); N. Vulić (nap. 12) (iz Prištine).

¹⁶ Up. *IMS* 6. 51, 70, 74, 91, 180 (iz područja Skupija), 227 (iz Lopate), za slijedeći primjer stele iz Lopate vidi t. 1: 2; N. Vulić (nap. 12) (ara iz Prištine); *Id.* (nap. 10) (stela iz Prizrena). Na primjerku stele iz Peći, up. t. 1: 3, ljske su dane u obliku zrna grozda.

¹⁷ Up. *IMS* 6. 38, 47, 73, 139 (s teritorije Skupija); N. Vulić (nap. 2) 214, br. 569 (iz Skupija), 115, br. 280 (iz Peći); Z. Mirdita (nap. 8) (iz Peći). Na oba primjera iz Peći su ljske smještene u stupce.

¹⁸ Up. *IMS* 6. 221.

¹⁹ A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior* (1970) 80, 82, sl. 25 karta rasprostranjenosti radionica u središnjem dijelu Dardanije.

²⁰ Veliki broj stela koji je otkriven u pod-

jasno o tome, da je tu negdje vjerojatno postojala kamenorezačka radionica.

²¹ A. Mócsy (nap. 19) 74.

²² D. Dimitrov, *Nadgrobnite ploči ot rimsko vreme v severna Blgarija* (1942) 26, br. 19, sl. 33; 30, br. 30, sl. 9; 30, br. 32, sl. 3; 32, br. 27, sl. 14; 44, br. 81, sl. 26. U svim primjercima borova šišarka je prikazana kako izlazi iz kantarosa na dnu spomenika, osim posljednjeg primjerka gdje se nalazi u polukružnom zabatu.

²³ *Ib.*, 29, br. 28, sl. 48 (iz Novae); 49, br. 103, sl. 94 (iz Čumakovca), gdje je šišarka s plintom izradjena u punoj plastici i uvrštena na stelu; u okviru toga i na stelama Skitije Minor, up. Gd. Bordenache, *Dacia n. s.* 9, 1965, 271–272, sl. 23 (iz Tomisa).

²⁴ Kao samostalna s plintom se nalazi isključivo na stelama Donje Dakije, up. Gr. Florescu, *I monumenti funerari romani della Dacia Inferiore* (1942) 18, br. 11, sl. 3; br. 12, sl. 4; 19–20, br. 13, sl. 5; 21, br. 14, sl. 6. U krništu između dva lava nalazimo je također u Donjoj Dakiji, up. *ib.*, 37, br. 34, sl. 24; br. 35, sl. 25; kao i u Gornjoj Dakiji, up. *id.*, *Dacia n. s.* 9, 1930, 104, br. 48, sl. 41; 105 br. 51, sl. 43.

²⁵ Up. A. Schober, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien* (1923) 40, br. 83, sl. 33; 107, br. 234, sl. 121; 109, br. 236, sl. 123; 88, br. 190, sl. 98; V. Dautova-Ruševljan, *Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije* (1983) 49, t. 3: 3. Ima slučajeva kada se šišarke nalaze unutar zabata, up. V. Hoffiller, B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslawien* (1938) 82, br. 181.

²⁶ Iz obalnog dijela provincije potječe jedna stela iz Narone s borovom šišarkom s plintom iznad pravokutnog postolja, up. N. Cambi u: *Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka* (1980) 135, sl. 8. Medjutim pravokutno postolje imamo i na stelama drugih centara, kao npr. u Varvariji, up. D. Rendić-Miočević, *Diadora* 1, 1969, 111, sl. 1, 2, gdje autor ističe da bismo ovdje najradije očekivali kakvu šišarku ili neki drugi sepulkralni simbol. Pravokutno postolje imaju i stele iz unutrašnjeg dijela provincije, up. K. Patsch, *Gl. Zem. muz.* 26, 1914, 174, sl. 26, 2 i

27. To isto poseduju i stele Histrije, up. V. Jurkić, *Jadr. zbor.* 8, 1973, 326, t. 6 (stela iz Pule).

²⁷ Up. V. S. M. Scrinari, *Catalogo delle sculture Romane di Aquileia* (1972) 204, br. 649, sl. 649; G. Susini, *Il Lapidario - Le collezioni del Museo civico di Bologna* (1960) 78, br. 78, t. 10. Inače ostatke pravokutnih postolja ima u više primjeraka stela.

²⁸ Najveći broj potječe iz područja Ravene, up. G. A. Mansuelli, *Le stele romane del territorio Ravennato e del basso Po* (1967) 145, br. 44, t. 19: 52; 146, br. 46, t. 22: 60; 149, br. 54, t. 24: 67; 153, br. 63, t. 27: 74; 153, br. 64, t. 28: 77; 167, br. 94, t. 38: 105.

²⁹ Najveći broj stela s šišarkom potječe iz Prilepa, Kavadaraca i Titov Velesa, up. N. Vulić (nap. 2) 26-27, br. 51; 63, br. 136; 70, br. 158; 145, br. 360; 146, br. 363; 147, br. 364; 161, br. 418; 171, br. 450; 174, br. 460; *Id.* (nap. 12) 31, br. 76; 68, br. 142; 165, br. 341; 174, br. 362.

³⁰ Neobjavljeno.

³¹ Ovakav oblik i raspored ljuski ima veliki broj borovih šišarki iz Apulum u Dakiji, koje pripadaju prvom tipu, up. C. L. Baluta, *Apulum* 13, 1975, 136-137, t. 1-3: 1, 2, 3, 5; t. 9: 1, 2, 5.

³² Up. B. Josifovska, *God. zbor. Fil. fak.* Skopje 23, 1971, 265, nap. 2, sl. 1, bez detaljnog opisa.

³³ Ovakav oblik i raspored ljuski u Apulumu imaju šišarke trećeg tipa, up. C. L. Baluta (nap. 31) 137-138, t. 6: 3.

³⁴ Prema informaciji Dušanke Koračević, višeg kustosa u muzeju grada Skoplja, kojoj se ovom prilikom srdačno zahvaljujem, ova borova šišarka i slijedeća su otkrivene povodom zaštitnih iskopavanja prilikom izgradnje temelja jednog stanbenog objekta u naselju spomenutom u tekstu, unutar obiteljske nekropole s nekoliko grobova koji su bili različitog tipa. Danas se nalazi iznad jedne baze oblika prekinute piramide. Međutim, prema okolnostima u kojima je otkrivena, ne možemo reći da je ova baza služila kao postolja šišarke, nego su ta dva dijela pripadala vjerojatno različitim spomenicima.

³⁵ Isto tako, danas se nalazi iznad baze oblika prekinute piramide, čija joj se gornja površina ne poklapa s površinom plinte.

³⁶ Ovakav oblik i raspored ljuski u Apulumu imaju šišarke drugog tipa, up. C. L. Baluta (nap. 31) 137, t. 5: 3, 4.

³⁷ B. Schröder, *Bonn. Jahrb.* 108-109, 1902, 75.

³⁸ Up. Z. Mirdita (nap. 8); N. Vulić (nap. 2) 115, br. 280.

³⁹ Neobjavljeno. Jedna se nalazi u muzeju Istre u Puli.

⁴⁰ Jedan dobar dio je otkriven u provinci-

jama Norika i Reci je gdje najveći broj potječe iz Augsburga, up. F. Wagner, *Raetia und Noricum, Corpus sign. Imp. Rom.* 1/1 (1973) 30, t. 23: 42, 43; 31, t. 23: 44, 45; 31, t. 24: 46-48; Isto tako i u Panoniji, up. A. Schober (nap. 25) 166; Takodjer i u Donjoj Germaniji, up. G. Bauchlens, *Germania Inferior, Bonn und Umgebung, Corpus sign. Imp. Rom.* 3/2 (1979) 62, t. 54: 82, 83, ali su manjih dimenzija. Iz provincije Galije potječu borove šišarke integrirane u pravokutnim postoljima, up. Espérandieu, *Recueil général de bas-reliefs, statues et bustes de la Gaule Romaine* 12 (1974) 14, t. 12, br. 7869.

⁴¹ C. L. Baluta (nap. 31) 133-139, t. 1-9.

⁴² *Ib.*, 133; Gr. Florescu (nap. 24) 1930, 135, sl. 75, 76; H. Daicovicu, *Apulum* 7, 1968, 333-352.

⁴³ C. L. Baluta (nap. 31) 134.

⁴⁴ *Ib.*, 135; H. Daicovicu (nap. 42) 352.

⁴⁵ Gr. Florescu (nap. 24) 1930, 115-116, br. 68, sl. 57, a ostali primjeri su bez šišarki: 113-117, sl. 55, 56, 58, 59.

⁴⁶ *Ib.*, 113-119.

⁴⁷ C. L. Baluta (nap. 31) 135.

⁴⁸ H. Daicovicu (nap. 42) 348.

⁴⁹ J. Atanasova, *Arheologija*, Sofija 5/1, 1963, 16, sl. 7.

⁵⁰ Najviše ih ima u Noriku i Panoniji, up. A. Schober (nap. 25) 141, br. 320, sl. 161; V. Dautova-Ruševljan (nap. 25) 74, t. 11: 1, 2, 4. Isto tako i u Donjoj Germaniji, up. G. Bauchlens (nap. 40) 63, t. 54; 84; t. 55: 85-89.

⁵¹ Up. K. Patsch (nap. 56) 213, sl. 129 (iz Skelana); N. Vulić (nap. 12) 119, br. 263 (iz N. Varoši), 245, br. 482 (iz Karana).

⁵² D. Sergejevski, *Gl. Zem. muz.* 46, 1934, 31-32; N. Vulić (nap. 2) 121, br. 292; 122, br. 294. Vidi i spomenik iz Karana.

⁵³ D. Sergejevski (nap. 52) 35, sl. 14.

⁵⁴ V. Jurkić, *Jadr. zbor.* 9, 1973/1975 (1975) 324, t. 3: 3 (sa stiliziranom šišarkom); 324, t. 3: 4 (brez nje).

⁵⁵ V. S. M. Scrinari (nap. 27) 130 br. 372; 132, br. 376; 135, br. 387; 137-141, br. 392-411.

⁵⁶ H. Daicovicu (nap. 42) 346; C. L. Baluta (nap. 31) 134.

⁵⁷ Gr. Florescu (nap. 24) 1930, 142-143.

⁵⁸ M. Vasić, *Rimski nadgrobni spomenici (stele i cipusi) od 1-4 veka u rimskoj provinciji Dalmaciji* (1973) 251 (disertacija, rukopis).

⁵⁹ Up. Gr. Florescu (nap. 24) 1930 112, br. 64, st. 53.

⁶⁰ Up. G. I. Kacarov, *Iz arh. dr. Sofija* 3, 1912/1913 (1913) 183, sl. 95.

⁶¹ Up. N. Vulić, *Spomenik Srp. kralj. akad.* 42, 1905, 89, br. 37.

⁶² Gr. Florescu (nap. 24) 1930, 106-108, br. 53, 54, sl. 44, 45 (iz G. Dakije); *Id.* (nap. 24) 1942, 40, br. 38, sl. 28 (iz D. Dakije).

- ⁶³ A. Schober (nap. 25) 141, br. 321.
- ⁶⁴ V. Paškvalin, *Nadgrobní spomenici rimskog perioda s područja Bosne i Hercegovine* (1983) 525, 631 (disertacija, rukopis).
- ⁶⁵ M. Suić, *Vj. arh. hist. dalm.* 53, 1950/1951 (1952) 59–97.
- ⁶⁶ J. Martinović, *Godiš. Pom. muz. Kotor* 1969, 167–185; D. Rendić-Miočević, *Godiš. Cent. balkanol. ispit.* 13/11, 1976, 295, t. 2: 2.
- ⁶⁷ Up. N. Cambi (nap. 26) 135, 139, sl. 12.
- ⁶⁸ B. Schröder (nap. 37) 70.
- ⁶⁹ Up. P. Pensabene, *Röm. Mitt.* 82, 1975, 296, t. 102: 2.
- ⁷⁰ O tome je pisao B. Schröder (nap. 37) 70.
- ⁷¹ *Ib.*, 72.
- ⁷² Up. P. Pensabene, *Arch. class.* 34, 1984, 47, nap. 35–39.
- ⁷³ *Ib.*, 39–97.
- ⁷⁴ B. Schröder (nap. 37) 75; up. P. Pensabene (nap. 74) 39, t. 32: 3, nap. 44.
- ⁷⁵ B. Schröder (nap. 37) 70, 71. I na području Skupija indirektno je posvjedočeno postojanje mauzoleja na istočnoj nekropoli, na lokalitetu Vlae, na osnovi fragmenata arhitek-

ture, koje bi trebalo pripadati nadgrobnim gradjevinama, a između njih je i jedna velika šišarka, up. *IMS* 6. 38 nap. 1. Ali za sada je teško reći nešto određeno o tim gradjevinama, kao i o tome da li je spomenuta šišarka bila sastavni dio takvog tipa gradjevine.

⁷⁶ Up. *IMS* 6. 50, 62, 65, 78, 79, 127 (iz areala Skupija).

⁷⁷ M. Suić (nap. 65) 65.

⁷⁸ F. Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains* (1942) 219.

⁷⁹ *Ib.*

⁸⁰ A. Marić, *Antički kultovi naše zemlje* (1937) 76.

⁸¹ J. Medini, *Vj. arh. hist. dalm.* 74, 1980, 73.

⁸² F. Cumont (nap. 78) 221; J. Medini (nap. 81) 68, 70, 73.

⁸³ J. Medini (nap. 81) 70.

⁸⁴ *Ib.*, 84.

⁸⁵ B. Schröder (nap. 37) 74, koji diskutira opširno o ovom problemu.

⁸⁶ F. Cumont (nap. 78) 22.

⁸⁷ *Mbledhës të hershëm të folklorit shqiptar* 1 (1961) 33.

DER KIEFERZAPFEN ALS EIN DEKORMOTIV DER SEPULKRALEN PLASTIK IN DER RÖMISCHEN ZEIT UND SEINE SYMBOLISCHE TRADITION IM GEBIET VON DARDANIEN

Zusammenfassung

Der Kieferzapfen wird in der römischen Epoche zum häufigsten Grabstein-Verzierungs-motiv im Bereich des Süd- und Mittelteils Dardaniens, also im Gebiet des heutigen Mazedoniens und Kosovo, insbesondere in den Zentren wie Skopje, Kumanovo und Peć, mit dem Anfang im 1. Jh. n. Chr. und mit der Kulmination im 2. und 3. Jh. n. Chr. Daher befassen wir uns in diesem Artikel nur mit diesem Verzierungs-motiv, das im nördlichen Bereich von Dardanien einstweilen auf keinem einzigen Grabdenkmal vorkommt.

Der Kieferzapfen schmückt vor allem die Stelen und wird dabei auf zwei Weisen dargestellt. Meistens wurde er reliefartig zusammen mit dem Grabstein ausgearbeitet, wobei er vor allem den Gipfel des Dachgiebels schmückte und das zentrale Akroterium bildete (Taf. 1: 1). Jedenfalls befindet sich der Kieferzapfen nur in einem Fall in der Mitte des Dachgiebels (Taf. 1: 2). Der Kieferzapfen kann außerdem noch an anderen Stellen der Stelen angebracht sein, was z. B. die Stelen in Peć aufweisen (Taf. 1: 3, 4). In einigen Fällen wurde der Kieferzapfen auf eine andere Art, u. z. selbständig zusammen mit der Plinthe vollplastisch gestaltet und über dem Dachgiebel fixiert.

Unter dem gesamten Material aus allen Provinzen um Dardanien wird der schmückende Kieferzapfen vor allem in der Provinz Mazedonien vorgefunden, so daß man daraus entnehmen könnte, gerade diese habe das häufige Vorkommen dieses Motivs auf den Stelen Dardaniens beeinflußt.

Außer der bereits erwähnten kleineren, reliefartig ausgearbeiteten Kieferzapfen entdeckte man im Gebiet Dardaniens Kieferzapfen großer Dimensionen, die bis zu einem Meter hoch und selbständig vollplastisch zusammen mit der Plinthe ausgearbeitet waren. Bisher haben wir vier Exemplare dieser Art gefunden, u. z. in den Zentren, wo die meisten der mit ihm verzierten Stelen zu finden sind: drei Exemplare stammen aus dem Areal Skopje und ein Exemplar wurde in Peć entdeckt. Alle vier Funde sind aus weißem Marmor gefertigt (Taf. 2: 5, 6; 3: 7, 8). Wenn wir von der Plinthenform ausgehen, können sie in zwei Gruppen eingereiht werden; doch auch der Stilcharakteristik nach unterscheiden wir bei ihnen zwei Typen.

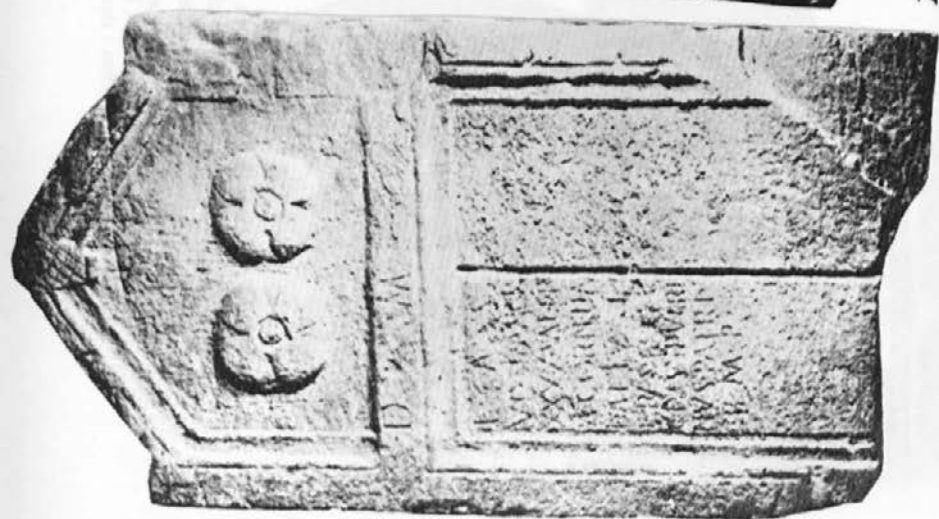
Diese großen Kieferzapfen sind einstweilen in Dardanien einzigartig, im gesamten illyrischen Bereich findet man sie aber nur noch in Histrien. Außerhalb des illyrischen Gebiets werden sie ebenfalls in anderen Provinzen vorgefunden, die meisten jedoch im antiken Apulum in der Provinz Dazien, wo auch eine große Zahl von Denkmälern mit pyramidalem Abschluß, auf dem die Zapfen fixiert waren, entdeckt wurde. Besonders zahlreich sind solche Denkmäler in Aquileia. Hingegen wurden ebenfalls im Gebiet Illyricums, im östlichen Teil der Provinz Dalmatien, pyramidale Denkmäler entdeckt, die als Zippusse zu bezeichnen sind und auf denen auch Zapfen fixiert sein müßten. Große Zapfenformen schmückten auch die etwas seltener vorkommenden Parallelepipedon-Denkmäler, wie z. B. das Denkmal in der Provinz Dazien und zwei Denkmäler aus Obermoesien.

Auch vorrömische Denkmäler müssen mit Zapfen geschmückt gewesen sein, worauf die Zippusse aus dem etruskisch-latischen Areal aus der Republik-Epoche schließen lassen.

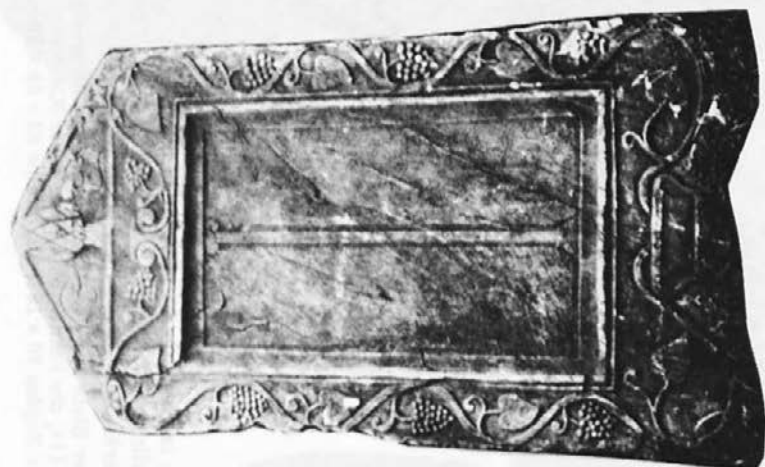
Die Frage, auf welchen Denkmälern die großen Kieferzapfen im dardanischen Gebiet fixiert waren, kann man auf Grund der Grabdenkmäler aus den Nachbargebieten, wo die Kieferzapfen ebenfalls vorkommen, mit der Voraussetzung beantworten, daß die Zapfen auf die parallelepipedon-förmigen Zippusse fixiert waren. Was die Herkunft dieser großen Kieferzapfen und der gesamten zu ihnen gehörenden Denkmäler betrifft, sollte man sie zur Zeit als eine einheimische Schöpfung betrachten, die als eine Besonderheit des südlichen und des mittleren Teils Dardiens aufzufassen ist.

Am Ende könnte noch erwähnt werden, daß der Kieferzapfen im Gebiet Dardiens neben der schmückenden noch eine symbolische Rolle spielte, die aber mit der Zeit in Vergessenheit geriet. Er war nämlich ein Symbol der Unsterblichkeit und war dadurch mit dem Kult der Kybele, des Attis und des Sabazioş verknüpft, was bedeutet, daß die Verstorbenen, zu deren Ehre die Denkmäler mit diesem Motiv errichtet worden sind, diesen Kult gepflegt haben müssen. Das bestätigt wiederum, daß es im südlichen Teil und teilweise auch im mittleren Teil Dardiens zahlreiche Anhänger der kleinasiatischen phrygischen Kulte gegeben hat.

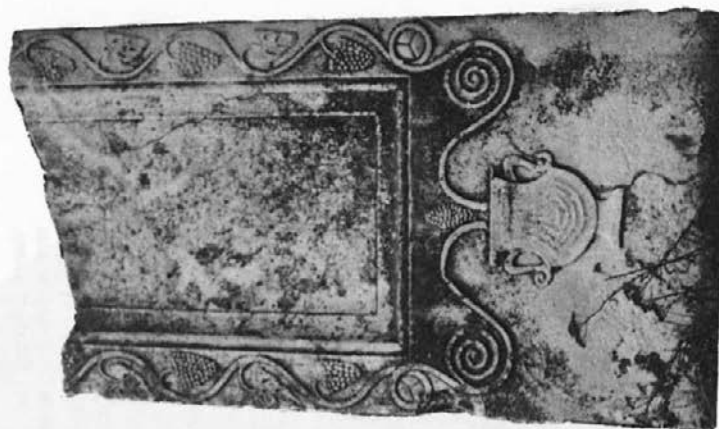
Auch heutzutage haben die Kiefer sowie der Kieferzapfen in der Volkstradition ihre symbolische Bedeutung im Totenkult beibehalten, obwohl in etwas veränderter Form.

1

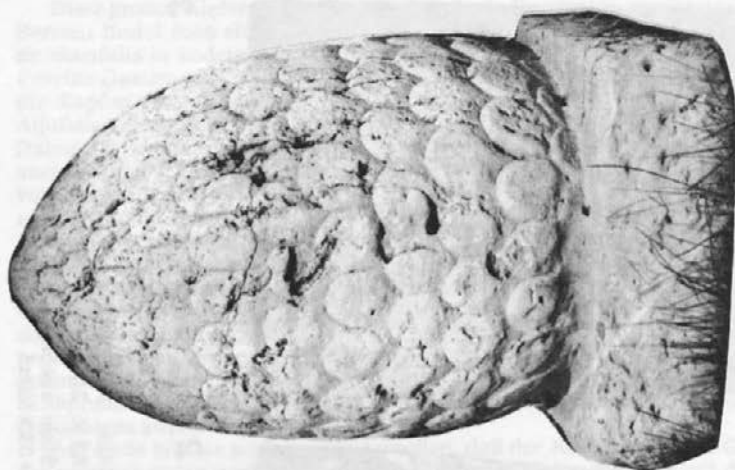

2

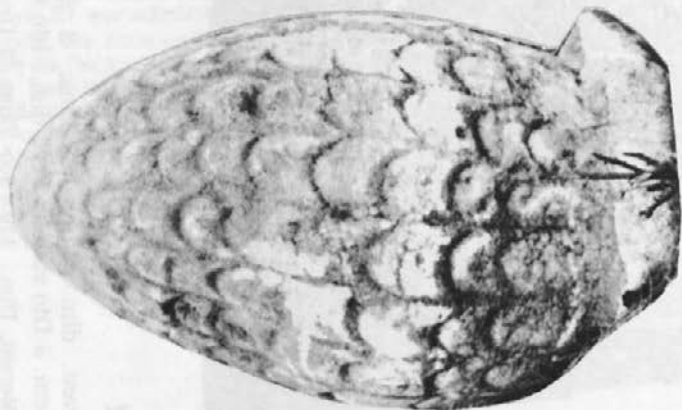

3

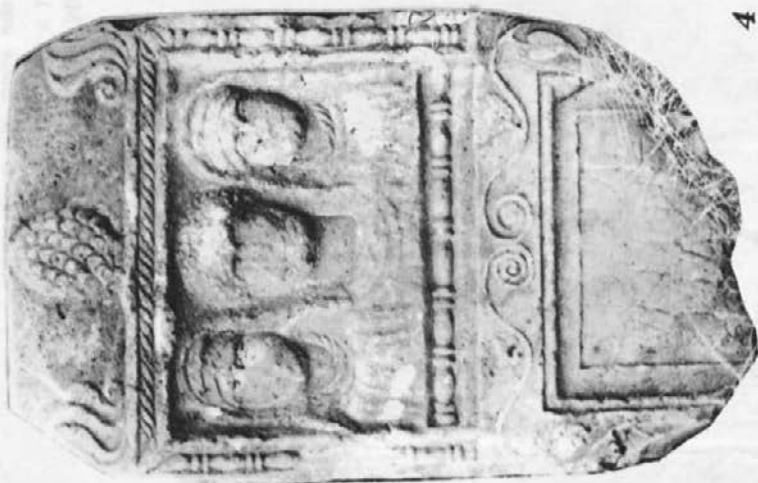
T. 1: 1 Stela iz Morani, dim.: 170 × 95 × 22 cm. 2 Stela iz Lopate, dim.: 167 × 85 × 16 cm. 3 Dio stele iz Peći, dim.: 160 × 83 × 30 cm.
 Taf. 1: 1 Die Stele aus Morani, Dim.: 170 × 95 × 22 cm. 2 Die Stele aus Lopata, Dim.: 167 × 85 × 16 cm. 3 Ein Steleenteil aus Peć, Dim.: 160 × 83 × 30 cm.

6

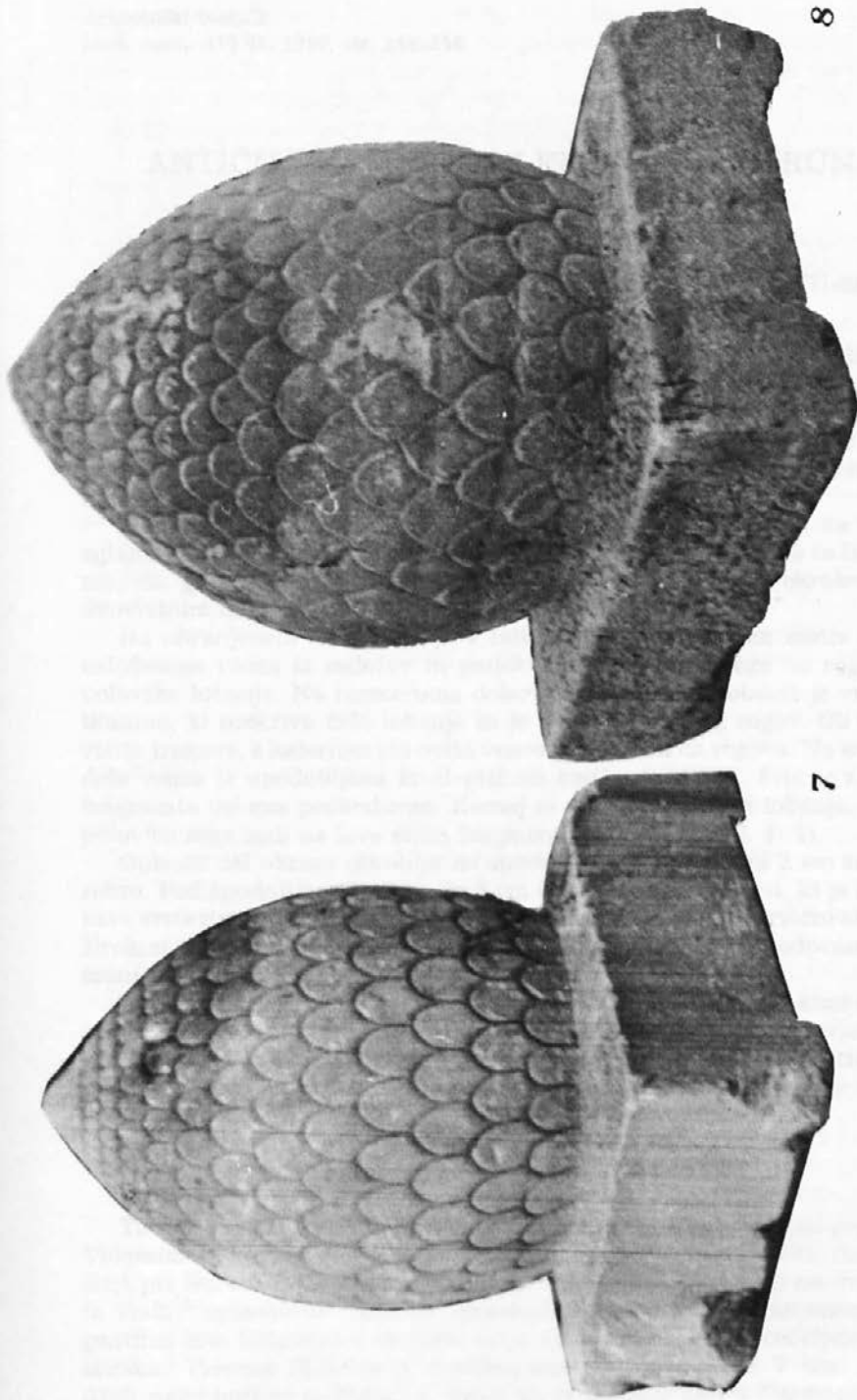
5

4

T. 2: 4 Odlomljena stela iz Peći, dim.: $105 \times 65 \times 25$ cm. 5 Borova šišarka iz Peći, dim.: šišarka 69×144 , plinta 68×7 cm. 6 Borova šišarka iz Skoplja (Vlae), dim.: šišarka 80×187 , plinta $62 \times 58 \times 20$ cm.

Taf. 2: 4 Ein Bruchstück der Stele aus Peć, Dim.: $105 \times 65 \times 25$ cm. 5 Der Kieferzapfen aus Peć, Dim.: der Zapfen 69×114 , die Plinthe 68×7 cm. 6 Der Kieferzapfen aus Skopje (Vlae), Dim.: der Zapfen 80×187 , die Plinthe $62 \times 58 \times 20$ cm.

7

8

T. 3: 7 Borova šišarka iz Skoplja (Taftalidže), dim.: šišarka 73×188 , plinta $63,5 \times 62,5 \times 26,5$ cm. 8 Borova šišarka iz Skoplja (Taftalidže), dim.: 71×197 , plinta $64 \times 73 \times 21,5$ cm.

Taf. 3: 7 Der Kieferzapfen aus Skopje (Tavtalidje), Dim.: der Zapfen 73×188 , die Plinthe $63,5 \times 62,5 \times 26,5$ cm. 8 Der Kieferzapfen aus Skopje (Tavtalidje), Dim.: der Zapfen 71×197 , die Plinthe $64 \times 73 \times 21,5$ cm.